

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FELİ BAĞLAMALAR

dos. Cəfərova Solmaz Axund qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə M.Füzulinin əsərlərindəki feli bağlamalar araşdırılır. Müasir dilimiz üçün arxaiklaşmış, fərqli qrammatik vəzifə yerinə yetirmiş, forma dəyişikliyinə məruz qalmış feli bağlama şəkilçiləri qeyd olunur. Həm M.Füzulinin qəzəllərində, həm də müasir dilimizdə işlənən feli bağlama şəkilçiləri şərh edilir. Forma dəyişikliyinə uğrayaraq müasir ədəbi dilimizdə işlənən feli bağlama şəkilçiləri qruplaşdırılır. Arxaikləşərək müasir ədəbi dildə işləklidən qalmış feli bağlama şəkilçiləri haqqında məlumat verilir. Qeyd olunan şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalara aid nümunələr göstərilir.*

Açar sözlər: Feli bağlama; həm M.Füzulinin, həm də müasir ədəbi dilimizdə işlənən şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar; forma dəyişikliyinə uğrayaraq müasir ədəbi dilimizdə işlənən şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar; arxaikləşərək, müasir ədəbi dilimizdə işləklidən qalan şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar.

Ключевые слова: Спряжение глаголов; спряжение глаголов как M.Fuzuli, так и суффиксов, используемых в нашем современном литературном языке; спряжения глаголов, исправленные суффиксами, используемыми в нашем современном литературном языке после изменения формы; архаичные спряжения глаголов, исправленные суффиксами, не используемыми в нашем современном литературном языке.

Key words: Verb conjugation; verb conjugations of both M.Fuzuli and suffixes used in our modern literary language; verb conjugations corrected by suffixes used in our modern literary language after being changed in form; archaic, verb conjugations corrected by suffixes left out of use in our modern literary language.

M.Füzulinin əsərlərində feli bağlamaların işlənmə şəbəkəsi çox genişdir. M.Füzulinin dilində işlənən feli bağlama şəkilçilərinin bir qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş (-ibən, -ubən, -übən), bir qismi fərqli qrammatik vəzifə yerinə yetirmiş (-ib, -ib, -ub, -üb), bir qismi isə forma dəyişikliyinə məruz qalmışdır (-ğac, -gəc).

Feli bağlamaların müasir dildə oynadığı qrammatik rol və məna çalarları tarixən də olmuşdur və M.Füzulinin əsərlərində onların yaratdığı qrammatik mənalar çox genişdir. Bunları həm M.Füzulinin dilində, həm də müasir dilimizdə eyni forma və qrammatik vəzifədə işlənlər, forma dəyişikliyinə uğrayanlar, arxaikləşərək ancaq M.Füzuli əsərlərinin dilində işlənən feli bağlamalar olaraq qruplaşdırmaq mümkündür:

I. Həm M.Füzulinin əsərlərində, həm də müasir dilimizdə işlənən feli bağlama şəkilçiləri bunlardır: -ib, -ib, -ub, -üb; -yib, -yib, -yub, -yüb; -andə, -əndə; -ikən. -kən; -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə; -dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə; -ınca, -incə, -unca, -üncə; -alı, -əli; -caq, -cək. -ib⁴, -yib⁴ şəkilçiləri cüzi fonetik dəyişikliyə (b – p əvəzlənməsi) uğrayaraq bütün tarixi dövrlərdə fəal olduğu kimi M.Füzulinin əsərlərində də geniş işlənmişdir:

Ol çeşmələr *eyləyib* rəvanə

Olmuşdu olara atə, anə (5, 96).

Ol ki, hər saət gülərdi çeşmi-giryanı *görüb*,

Ağlar oldu halım birəhm cananım *görüb* (5, 82).

Məsnun ona *eyləyib* tamaşa

Bir odlı sürüd qıldı inşa (5, 96).

Payibənd oldum səri-zülfi-pərişanın *görüb*

Nitqdən düşdüm ləbi-ləli-dürəfşanın *görü*b (5, 85).

Bu şəkilçilər tarixən müasir dilimizdə ifadə etmədikləri bir vəzifə də yerinə yetirmişlər. Yəni bu gün onlar ancaq feli bağlama məzmunu yaratmağa vasitədirlər. Tarixən, o cümlədən M.Füzulinin dilində bu şəkilçilər həm də nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri olan –mı⁴ şəkilçilərinin funksiyasını yerinə yetirmişlər. Bu gün canlı danışığ dilində bu funksiyanı ifadə edə bilsələr də, ədəbi dildə bu şəkilçilər həmin vəzifəni daşıyırlar. Onlar ədəbi dildə ancaq feli bağlama şəkilçiləri kimi sabitləşmişlər.

Hər rıştə ki, həqq əyan *edibdir*,
Sərriştəsini nihan *edibdir* (5, 23).

Eyvani-süpehrdə sitarə
Min-min göz *açıbdır* intizarə (5, 29).

Olubdur əşki-xunab ilə gülgün-çöhreyi-zərdim,
Yanıbdır atəşi-hicranə cani-dərdpərvərdim (5, 161).

Yar hali-dilimi zar *bilibdir*, bilirəm,
Dili-zarımnda nə kim var, *bilibdir*, bilirəm (5, 243).

Bu nümunələrdə *edibdir*, *acıbdır*, *olubdur*, *yanıbdır*, *bilibdir* sözlərindəki –ib⁴ şəkilçilərinin –mı⁴ nəqli keçmiş zaman məzmunu daşması həmin sözlərin cümlədə xəbər yerində işlənməsindən, –dır⁴ şəxs sonluğu qəbul etməsindən də məlum olur. Yəni bu sözlər müasir dilimizdə etmişdir, açmışdır, olmuşdur, yanmışdır, bilmişdir şəklində işləndiyi halda M.Füzulinin dilində bu məzmunlar –mı⁴ şəkilçiləri ilə deyil –ib⁴ şəkilçiləri vasitəsilə yaradılmışdır.

–anda, –əndə şəkilçiləri iki tərkib hissədən –an- ən feli sifət şəkilçilərindən və –da, –də yerlik hal şəkilçilərindən ibarətdir. Bu şəkilçilər feil köklərinə artırılaraq əsas feli zaman zərfi baxımından aydınlaşdırır.

Ta kim, bu məqamı *tərk edəndə*,
Səndən yanə *əzm edib yedəndə* (5, 21)

Gün kimi *olanda* cudə məzhər,
Xərmən-xərmən nisar edən zər (5, 41)

Ətfal *qılanda* dövr bünyad,
Bari belə *eyləyəndə* fəryad (5, 58)

Bidar olanda ol yuxudan
Getmişdi qərarı arizudan (5, 28).

–dıqda, –diktə, –duqda, –dükdə şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalar cümlənin əsasən zaman zərfliyi olur. Bu şəkilçilərlə yaranan feli bağlamalar M.Füzuli əsərlərinin dilində fəaldır.

Ol şiveyi-eşq içində mahir,
Qıldıqda vəsiyyəti axır (5, 140)
Səni görmək mütəəzzir görünür, böylə ki, əşk,
Sənə *baxdıqda* dolar dideyi-giryanimizə (5, 140)

Olduqca əlində oldu xəndan;
Düşdükdə əlindən oldu giryan (5, 52)
Gördükdə mən eyləyən vəfayı,
Bildikdə sən eyləyən cəfayı (5, 155)

–dıqca, –dikcə, –duqca, –dükcə şəkilçiləri M.Füzuli əsərlərinin dilində zaman baxımından əsas xəbəri izah etməyə vasitə kimi müəyyən məqamlarda işlənmişdir.

Gəldikcə meyi-vəfadən əyyam,
Hər dövrdə sundu ona bir cam (5, 53)

Şəhri-ğəmə var min dəhanın,
Tərpəndikcə çıxar fəğanın (5, 137)

Olduqca əlində oldu xəndan,
Düşdükdə əlindən oldu giryan (5, 52)

Gəldikcə ziyadə oldu dərdi,
Təblərzə fərağətin gedirdi (5, 218)

-*ınca*, -*incə*, -*unca*, -*üncə* şəkilçiləri fellərin sonuna artırılaraq zaman məzmunu bildirmişdir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi bu şəkilçilər M.Füzulinin dilində də eyni məzmunu yaratmışdır.

Min can *yetişməyincə* canə,
Qənnadiyə verməsən ki, danə (5, 274)
Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan qir yan,
Sədəf su *almayınca* əbri-nişandan gühər verməz (5, 168)

Əgər can almaq istəsən, tənimdən oxunu kəsmə
Ki, pəjmürdə nihalə *verməyincə* su səmər verməz (5, 168)

Qiyas et şəmdən, vəhm eylə çərxin inqilabından
Kim, ol baş almağa qəsd *etməyincə* taci-zər verməz (5, 168)

II. Forma dəyişikliyinə uğrayaraq müasir ədəbi dilimizdə işlənən -*gac*, -*gəc*, -*madın*, -*mədin*, -*yu*, -*yü* feli bağlama şəkilçilərini göstərmək olar:

-*gac*, -*gəc* şəkilçiləri ən qədim abidələrin dilində işlənmiş, tədricən metateza-yerdəyişmə hadisəsinə uğrayaraq müasir şəkli olan -*caq*, -*cək* şəklinə düşmüşdür.

-*gac*, -*gəc* şəkilçiləri, bu formada M.Füzulinin dilində işlənərək əsas feli zaman baxımından aydınlaşdırən feli bağlamaların yaranmasına vasitə olmuşdur.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını *görgəc*,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını *görgəc* (5, 99)

Məndə tövfiq olsa bu düşvarı asan eylərəm,
Növbahar *olğac* dikəndən bərgü-gül izhar olur (5, 383)

Can çıxır təndən könül zikri-ləbi-yar *eyləgəc*,
Tən bulur can yenlədən ol ləfzi təkrar *eyləgəc* (5, 98)

Nola ağlarsa Füzuli rövzeyi-kuyin anıb,
lacərəm giryan olur *qılğac* vətən yadın gərib (5, 84)

-*madın*, -*mədin* şəklində işlənən bu şəkilçilər qoşulduqları əsas fellə birlikdə zaman, yerinə görə hal-vəziyyət məzmunu bildirmişdir.

Can bağışladı ləlim izhari-gövhər eyləyib,
Vurmadan İsa ləbi can bəxşlikdən dəm hənz (5, 159)

Canə dərdin, cismə peynanın rəvan etmişdi hökm,
Cism ilə can irtibatı *olmadan* möhkəm hənz (5, 159)

Səcdəgah etmişdi eşq əhli qaşın mehribanı,
Qılmadan xeyli-məlaik səcdeyi Adəm hənz (5, 159)

Bu nümunələrdə -*madan*, -*mədən* şəkilçilərinin yazılışı müasir imlaya uyğunlaşdırılmışdır.

-*yu*, -*yü* şəkilçiləri daha qədimdir. M.Füzulinin dilində çox az işlənmişdir.

Bu şəxsə gah məcnun *deyü* istehza qılır (5, 190)

Buradakı *deyü* feli bağlaması müasir dilimizdə *deyə* şəklində işlənir.

III. Arxaikləşərək ədəbi dildə işləklidən qalan şəkilçilərə *-iban*⁴, *-ıcaq*⁴ şəkilçilərini göstərmək mümkündür. Bu şəkilçilərə M.Füzulinin əsərlərində fəal işlənsələr də sonrakı mərhələdə arxaikləşərək işləklidən qalmışdır.

-iban, *-ibən*, *-uban*, *-übən* şəkilçiləri feil köklərinə artırılaraq əslində *-ib*⁴ şəkilçilərinin yaratdığı hal, vəziyyət, tərz-i-hərəkət və səbəb məzmunları yaratmışdır.

Səhra *edibən* ona təvəlla

Eylərdi məişətin təmənnə (5, 96)

Ol pir qalib orada heyran,

Məcnun *tutuban* rəhi-biyaban (5, 95)

Rəna başa *sərpübən* ləcəklər

Nazik belə *sancuban* ətəklər (5, 120)

-ıcaq, *-icək* şəkilçiləri məhdud dairədə olsa da M.Füzuli şeirlərində işlənmişdir.

Ləbindən qətrə-qətrə qan içər könlüm kərahətsiz,

Şəkərdən *alıcaq* mey qətrəsi guya həram olmaz (5, 158)

Ləhzə-ləhzə ləbin anub *edicək* əfğanlar (5, 82)

Göründüyü kimi, M.Füzulinin əsərlərində felin təsriflənməyən forması olan feli bağlamalar qrammatik məzmun və vəzifə baxımından fərqlənməsələr də, forma baxımından bir sıra təkmilləşmə prosesinə məruz qalmışlar.

Ədəbiyyat

1. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, 1968.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I c. Bakı, 2012.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı, 1980.
5. Füzuli M. Əsərləri (beş cildə), I-II c. Bakı, 1958.
6. Füzulinin dili (məqalələr toplusu). Bakı, 1997.

СОЮЗЫ ГЛАГОЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.ФУЗУЛИ

дос. Джафарова Солмаз Ахунд кызы

Резюме

В статье исследуются спряжения глаголов в творчестве М.Фузули. Для нашего современного языка существуют архаичные, различные грамматические функции, модифицированные суффиксы спряжения глаголов. Комментируются как газели М.Фузули, так и суффиксы спряжения глаголов, используемые в нашем современном языке. Суффиксы спряжения глаголов, используемые в нашем современном литературном языке, группируются по изменению их формы. В архаичном современном литературном языке дается информация об устаревших суффиксах спряжения глаголов. Показаны примеры спряжения глаголов, исправленных суффиксами.

VERB CONJUNCTIONS IN M.FUZULI'S WORKS

Djafarova Solmaz Axund

Summary

The article examines the verb conjugations in M.Fuzuli's works. For our modern language there are archaic, different grammatical functions, modified verb conjugation suffixes. Both M.Fuzuli's ghazals and the verb conjugation suffixes used in our modern language are commented. Verb conjugation suffixes used in our modern literary language are grouped by changing their form. In archaic modern literary language, information is given

about obsolete verb conjugation suffixes. Examples of verb conjugations corrected with suffixes are shown.

Rəyçi: dos. Aidə Həsənova

Azərbaycan dili kafedrasının 18 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2021-ci il

УОТ:811.

ТЕОРИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ И КВАЛИФИКАЦИЯ СУЩНОСТИ ЗАГАДОК

Мамедова Вафа Нариман гызы
Бакинский славянский университет
vafamamedova@mail.ru

Анотация: Загадки будучи фольклорно-поэтический жанром не укладываются в узкие рамки определений, основанных на тех или иных аспектах этих полифункциональных конструкций. Вполне закономерной является сложившаяся вокруг загадок теоретическая ситуация. Чем сложнее параметрическая система языковых единиц, тем шире у них возможности проявить себя как многоаспектные. С некоторых пор, загадки стали предметом анализа в аспекте теории языковой игры. Как покажет дальнейший анализ материала, абсолютное большинство загадок существует в вариантах – широких или узких. Эти варианты предстают в качестве не каких-то квазиформ, а функционируют как самые настоящие инварианты с закрепленными моделями.

Ключевые слова: загадки, теория языковой игры, анализ, языковая единица.

Açar sözlər: tapmacalar, dil oyununun nəzəriyyəsi, təhlil, dil vahidi.

Keywords: riddles, theory of language game, analysis, language unit.

Нет ничего удивительного в том, что загадки как фольклорно-поэтический жанр не укладываются в узкие рамки определений, основанных на тех или иных сторонах (аспектах) этих полифункциональных конструкций. Вполне закономерной является сложившаяся вокруг загадок теоретическая ситуация. Она соответствует положению: чем сложнее параметрическая система языковых единиц, тем шире у них возможности проявить себя как многоаспектные. С некоторых пор, загадки стали предметом анализа в аспекте теории языковой игры. Так, В.Н.Топоров в своей обширной программной статье «Из наблюдений над загадкой» заявляет об обязательном наличии «общей игровой атмосферы и ситуации загадывания в загадочных «прениях» в архаических традициях и самой загадки, где «игровое» определяет самое ее структуру. ... Принадлежа культуре и человеку, загадка обнаруживает в себе некий «природный» остаток, присущий не только человеку; но части животного мира. Этот остаток, вероятно, можно описать под разными точками зрения, но связь его с «игровым» началом, со стихией игры, с ее условиями и целями несомненна» [5, с. 40].

На первый взгляд может показаться, что В.Н.Топоров в своих рассуждениях и достаточно обширных пояснениях (статья его занимает более ста десяти страниц) исходит из теории языковой игры, восходящей (теории) к Л.Витгенштейну [1].

Однако в ссылаках В.Н.Топорова работы Л.Витгенштейна даже не упоминаются. Зато на всем протяжении объяснения своих воззрений на игровую природу загадок В.Н.Топоров неоднократно цитирует И.Хейзингу и его соратников по идее – Зондервана, Фрейденберга и других. А это означает, что И.Н.Топоров всецело разделяет именно